

Rättsfallssamlingen

DOMSTOLENS DOM (femte avdelningen)

den 21 januari 2016*

”Begäran om förhandsavgörande — Konkurrens — Konkurrensbegränsande samverkan — Samordnat förfarande — Resebyråer som deltar i ett gemensamt datoriserat system för saluföring av resor — Automatisk begränsning av storleken på rabatten på resor som köps online — Meddelande från systemadministratören rörande nämnda begränsning — Tyst medgivande kan betecknas samordnat förfarande — Rekvisiten för ett avtal och ett samordnat förfarande — Bevisvärdering och beviskrav — Medlemsstaternas processuella autonomi — Effektivitetsprincipen — Oskuldspresumtion”

I mål C-74/14,

angående en begäran om förhandsavgörande enligt artikel 267 FEUF, framställd av Lietuvos vyriausiasis administracinis teismas (Litauens högsta förvaltningsdomstol) genom beslut av den 17 januari 2014, som inkom till domstolen den 10 februari 2014, i målet

Eturas UAB,

AAA Wrislit UAB,

Baltic Clipper UAB,

Baltic Tours Vilnius UAB,

Daigera UAB,

Ferona UAB,

Freshtravel UAB,

Guliverio kelionės UAB,

Kelionių akademija UAB,

Kelionių gurmanai UAB,

Kelionių laikas UAB,

Litamicus UAB,

Megaturas UAB,

Neoturas UAB,

* Rättegångsspråk: Litauiska.

TopTravel UAB,

Travelonline Baltics UAB,

Vestekspress UAB,

Visveta UAB,

Zigzag Travel UAB,

ZIP Travel UAB

mot

Lietuvos Respublikos konkurencijos taryba,

ytterligare deltagare i rättegången:

Aviaeuropa UAB,

Grand Resa UAB,

Kalnų upė UAB,

Keliautojų klubas UAB,

Smaragdas travel UAB,

700LT UAB,

Aljus ir Ko UAB,

Gustus vitae UAB,

Tropikai UAB,

Vipauta UAB,

Vistus UAB,

meddelar

DOMSTOLEN (femte avdelningen)

sammansatt av ordföranden på fjärde avdelningen T. von Danwitz, tillförordnad ordförande på femte avdelningen, samt domarna D. Šváby, A. Rosas, E. Juhász (referent) och C. Vajda,

generaladvokat: M. Szpunar,

justitiesekreterare: handläggaren M. Aleksejev,

efter det skriftliga förfarandet och förhandlingen den 7 maj 2015,

med beaktande av de yttranden som avgetts av:

- AAA Wrislit UAB, genom L. Darulienė och T. Blažys, advokatai,
- Baltic Clipper UAB, genom J. Petrulionis, L. Šlepaitė och M. Juonys, advokatai,
- Baltic Tours Vilnius UAB och Kelionių laikas UAB, genom P. Koverovas och R. Moisejevas, advokatai,
- Guliverio kelionės UAB, genom M. Juonys och L. Šlepaitė, advokatai,
- Kelionių akademija UAB och Travelonline Baltics UAB, genom L. Darulienė, advokatė,
- Megaturas UAB, genom E. Kisielius, advokatas,
- Vestekspress UAB, genom L. Darulienė, R. Moisejevas och P. Koverovas, advokatai,
- Visveta UAB, genom T. Blažys, advokatas,
- Lietuvos Respublikos konkurencijos taryba, genom E. Pažėraitė och S. Tolušytė, båda i egenskap av ombud,
- Keliautojų klubas UAB, genom E. Burgis och I. Sodeikaitė, advokatai,
- Litauens regering, genom D. Kriaučiūnas, K. Dieninis och J. Nasutavičienė, samtliga i egenskap av ombud,
- Österrikes regering, genom C. Pesendorfer, i egenskap av ombud,
- Europeiska kommissionen, genom A. Biolan, V. Bottka och A. Steiblytė, samtliga i egenskap av ombud,

och efter att den 16 juli 2015 ha hört generaladvokatens förslag till avgörande,

följande

Dom

- 1 Begäran om förhandsavgörande avser tolkningen av artikel 101 FEUF.
- 2 Begäran har framställts i ett mål mellan resebyråerna Eturas UAB (nedan kallat Eturas), AAA Wrislit UAB, Baltic Clipper UAB, Baltic Tours Vilnius UAB, Daigera UAB, Feronia UAB, Freshtravel UAB, Guliverio Kelionės UAB, Kelionių akademija UAB, Kelionių gurmanai UAB, Kelionių laikas UAB, Litamicus UAB, Megaturas UAB, Neoturas UAB, Top Travel UAB, Travelonline Baltics UAB, Vestekspress, UAB, Visveta UAB, Zigzag Travel UAB och ZIP Travel UAB, å ena sidan, och Lietuvos Respublikos konkurencijos taryba (Republiken Litauens konkurrensråd) (nedan kallat konkurrensrådet), å andra sidan, rörande det sistnämndas beslut att påföra ovannämnda resebyråer böter med anledning av att de har kommit överrens om och deltagit i konkurrensbegränsande förfaranden.

Tillämpliga bestämmelser

- 3 I skäl 5 i rådets förordning (EG) nr 1/2003 av den 16 december 2002 om tillämpning av konkurrensreglerna i artiklarna [101] och [102] i [EUF-]fördraget (EGT L 1, 2003, s. 1) föreskrivs följande:

”För att garantera en effektiv tillämpning av gemenskapens konkurrensregler och även respektera de grundläggande rättigheterna till försvar bör bevisbördan enligt artiklarna [101] och [102] i fördraget regleras i denna förordning. Det bör vara den part eller myndighet som påstår att en överträdelse av artikel [101].1 eller artikel [102] i fördraget har skett som skall visa detta på ett ur rättslig synvinkel tillfredsställande sätt. Det bör vara det företag eller den företagssammanslutning som åberopar rätten till försvar, då överträdelse kan konstateras, som på ett ur rättslig synvinkel tillfredsställande sätt skall visa att villkoren för att tillämpa sådant försvar är uppfyllda. Denna förordning påverkar varken nationella regler om bevisvärde eller den skyldighet som konkurrensmyndigheter och domstolar i medlemsstaterna har att fastställa sakförhållanden i ett fall, förutsatt att sådana bestämmelser och skyldigheter är förenliga med gemenskapsrättens allmänna principer.”

- 4 Artikel 2 i denna förordning, med rubriken ”bevisbördan”, har följande lydelse:

”Vid alla nationella förfaranden eller gemenskapsförfaranden för tillämpning av artiklarna [101] och [102] i fördraget skall bevisbördan åvila den part eller myndighet som gör gällande att artikel [101].1 eller artikel [102] i fördraget har överträtts. Det företag eller den företagssammanslutning som åberopar att bestämmelserna i artikel [101].3 i fördraget är uppfyllda skall ha bevisbördan för att villkoren i den punkten är uppfyllda.”

Målet vid den nationella domstolen och tolkningsfrågorna

- 5 Av beslutet om hänskjutande framgår att Eturas är innehavare av ensamrätten till och administratör för programvaran E-TURAS.
- 6 Denna programvara består i ett gemensamt system för att boka resor online. Programvaran gör det möjligt för resebyråer, som genom avtal har erhållit licens från Eturas att använda systemet, att saluföra resor via sina webbplatser, varvid bokningarna presenteras på ett enhetligt sätt vilket fastställts av Eturas. Ovannämnda licensavtal innehåller ingen klausul som ger administratören av programvaran rätt att ändra de priser som fastställts av de resebyråer som använder systemet för att sälja sina tjänster.
- 7 I programvaran E-TURAS förfogar varje resebyrå över ett personligt elektroniskt konto till vilket den får tillgång genom ett lösenord som den tilldelades när licensavtalet skrevs under. Genom detta konto ges resebyråerna tillgång till en e-posttjänst vilken är specifik för E-TURAS bokningssystem. Meddelanden som skickas inom ramen för denna tjänst har formen av e-postmeddelanden och mottagaren måste följaktligen öppna meddelandet innan han eller hon kan läsa det.
- 8 Under år 2010 inledde konkurrensrådet en undersökning på grundval av uppgifter som hade lämnats av en av de resebyråer som använde E-TURAS bokningssystem. Enligt dessa uppgifter samordnade resebyråerna rabatterna på resor som hade sålts genom detta system mellan sig.
- 9 Genom denna undersökning kunde konkurrensrådet fastställa att Eturas direktör, den 25 augusti 2009, hade skickat ett e-postmeddelande med rubriken ”Röstning” till flera resebyråer, eller i vart fall till en av dem, i vilket mottagarna uppmanades att uttala sig angående en möjlighet att minska storleken på de rabatter som lämnades online, så att de gick från att vara 4 procent till att ligga inom intervallet 1–3 procent.

- 10 Klockan 12:20 den 27 augusti 2009 skickade administratören för programvaran E-TURAS, via denna programvaras interna posttjänst, till i vart fall två av de berörda resebyråerna, ett meddelande med rubriken "Meddelande rörande en sänkning av rabatten, till mellan 0 och 3 procent, på resor som bokas online" (nedan kallat det meddelande som är aktuellt i det nationella målet). Meddelandet hade följande lydelse:
- "Till följd av uppgifter, förslag och önskemål från resebyråerna vad avser tillämpningen av en rabattsats på resor som bokas online kommer vi att införa en möjlighet att lämna rabatter på mellan 0 och 3 procent online. Detta 'tak' för rabattsatsen ska hjälpa till att skydda provisionsbeloppet och standardisera konkurrensvillkoren. Varning! För resebyråer som erbjuder rabatter på över 3 procent kommer rabatterna automatiskt att minskas till 3 procent från och med klockan 14. För det fall ni har lämnat information till era kunder om rabattsatser råder vi er att ändra denna i enlighet med ovan".
- 11 Efter den 27 augusti 2009 publicerade åtta resebyråer reklammeddelanden på sina webbplatser i vilka de informerade om att de lämnade 3 procent rabatt på sina resor. När en resa bokades öppnades ett fönster i vilket köparen informerades om att 3 procent rabatt lämnades på den valda resan.
- 12 Av konkurrensrådets undersökning framgick att de tekniska ändringar som programvaran E-TURAS genomgick efter det att det meddelande som är aktuellt i det nationella målet hade skickats visade att de berörda resebyråerna inte hindrades från att erbjuda sina kunder rabatter på mer än 3 procent, men att beviljande av sådana rabatter krävde att dessa resebyråer fullgjorde kompletterande tekniska formaliteter.
- 13 I sitt beslut av den 7 juni 2012 bedömde konkurrensrådet att 30 resebyråer samt Eturas mellan den 27 augusti 2009 och slutet av mars år 2010 hade ägnat sig åt ett konkurrensbegränsande förfarande med avseende på de rabatter som lämnades för bokningar som gjordes med hjälp av programvaran E-TURAS.
- 14 Enligt detta beslut inleddes det konkurrensbegränsande förfarandet den dag som det meddelande som är aktuellt i det nationella målet, vilket rörde en minskning av rabatterna, dök upp i bokningssystemet E-TURAS och den systematiska begränsningen av storleken på rabatterna inom ramen för användningen av detta system genomfördes.
- 15 Konkurrensrådet bedömde att de resebyråer som hade använt sig av bokningssystemet E-TURAS under den aktuella perioden och som inte hade framställt en invändning hade åsidosatt konkurrensreglerna, då de rimligen borde ha förstått att alla andra användare av detta system också skulle begränsa sina rabatter till högst 3 procent. Konkurrensrådet ansåg att nämnda resebyråer därmed hade informerat varandra om storleken på de rabatter som de hade för avsikt att lämna i framtiden och på så sätt indirekt, genom underförstått eller tyst medgivande, hade gett uttryck för en gemensam önskan med avseende på deras agerande på den aktuella marknaden. Av detta drog konkurrensrådet slutsatsen att nämnda resebyråers agerande på den aktuella marknaden skulle anses utgöra samordnat förfarande och bedömde att Eturas, trots att det inte var verksamt på den aktuella marknaden, hade spelat en roll genom att underlätta detta förfarande.
- 16 I enlighet härmed förklarade konkurrensrådet att Eturas och de berörda resebyråerna bland annat hade gjort sig skyldiga till en överträdelse av artikel 101.1 FEUF och påförde dem böter. Den resebyrå som hade informerat konkurrensrådet om överträdelsen beviljades befrielse från böterna med stöd av ett program för förmånlig behandling.
- 17 Klagandena i det nationella målet överklagade konkurrensrådets beslut till Vilniaus apygardos administracinis teismas (regional förvaltningsdomstol i Vilnius). Genom dom av den 8 april 2013 biföll nämnda domstol talan till viss del och satte ner bötesbeloppet.

- 18 Såväl klagandena i det nationella målet som konkurrensrådet överklagade domen till Lietuvos vyriausiosios administracinis teismas (Litauens högsta förvaltningsdomstol).
- 19 Klagandena i det nationella målet gjorde gällande att de inte hade deltagit i ett samordnat förfarande i den mening som avses i artikel 101.1 FEUF eller i motsvarande bestämmelser i nationell rätt. De ansåg inte att de kunde hållas ansvariga för Eturas ensidiga agerande. Vissa av klagandena uppgav att de inte hade mottagit eller läst det meddelande som är aktuellt i det nationella målet, då användningen av programvaran E-TURAS bara representerade en obetydlig del av deras omsättning och de inte uppmärksammade ändringar av denna programvara. De uppgav att de hade fortsatt att använda det datoriserade systemet även efter det tekniska genomförandet av taket för rabatter, vid en tidpunkt då det inte existerade något annat datoriserat system och det hade blivit för dyrt att utveckla ett eget sådant system. Slutligen bekräftade klagandena att rabatterna i princip inte var begränsade eftersom de berörda resebyråerna alltid hade möjlighet att bevilja enskilda trogna kunder ytterligare rabatter.
- 20 Konkurrensrådet gjorde gällande att bokningssystemet E-TURAS gjorde det möjligt för klagandena i det nationella målet att samordna sitt agerande samt att det innebar att det inte längre fanns ett behov av att organisera möten. I detta avseende gjorde konkurrensrådet dels gällande att användningsvillkoren för detta system gjorde att klagandena, utan att ens ha direktkontakt, kunde fastställa "en gemensam vilja" vad avser en begränsning av rabatter, dels att de, genom att inte motsätta sig begränsningen av rabatterna, hade gett sitt tysta medgivande härtill. Konkurrensrådet uppgav att nämnda system fungerade på enhetliga villkor och var lätt igenkännligt på de berörda resebyråernas webbplatser, vilka innehöll information om de rabatter som lämnades. Resebyråerna hade inte invänt mot den begränsning av rabatterna som hade genomförts på detta sätt och hade således gjort klart för varandra att de tillämpade begränsade rabatter, varigenom all osäkerhet om storleken på rabatterna undanröjdes. Enligt konkurrensrådet var klagandena i det nationella målet skyldiga att agera på ett klokt och ansvarsfullt sätt och kunde inte ignorera eller bortse från meddelanden om verktyg som användes i deras ekonomiska verksamhet.
- 21 Den hänskjutande domstolen frågar sig hur artikel 101.1 FEUF ska tolkas och i synnerhet hur bevisbördan ska fördelas vid tillämpningen av denna bestämmelse. Nämnda domstol tvivlar nämligen på att tillräckligt med kriterier är uppfyllda i förevarande fall för att fastställa att de berörda resebyråerna deltog i ett horisontellt samordnat förfarande.
- 22 Den hänskjutande domstolen har i detta avseende betonat att det huvudsakliga beviset till grund för den fällande domen i förefarande fall endast bestod i en presumtion om att de berörda resebyråerna hade läst eller borde ha läst det meddelande som är aktuellt i det nationella målet samt borde ha förstått samtliga konsekvenser av innehållet i beslutet att begränsa rabatterna på de resor som salufördes. I detta avseende har nämnda domstol anfört att oskuldspresumtionen är tillämplig när åtgärder vidtas mot överträdelser av konkurrensrätten och har angett att den är osäker på huruvida de aktuella resebyråerna kan fällas på enbart den första av dessa presumtioner. Detta gäller i ännu högre grad med beaktande av att vissa av resebyråerna har sagt sig inte känna till det meddelande som är aktuellt i det nationella målet, medan andra sålde sin första resa först efter det att de tekniska ändringarna hade genomförts eller ännu inte har sålt någon resa med hjälp av bokningssystemet E-TURAS.
- 23 Den hänskjutande domstolen har samtidigt medgett att de resebyråer som använde bokningssystem E-TURAS visste eller borde ha vetat att deras konkurrenter också använde sig av detta system. Av denna anledning kunde man kräva att nämnda resebyråer skulle visa prov på såväl försiktighet som omsorg. De kunde därmed inte avstå från att läsa de meddelanden som de mottog. Den hänskjutande domstolen har i detta avseende anfört att en del av de resebyråer som påfördes böter av konkurrensrådet har medgett att de tagit del av innehållet i det meddelande som är aktuellt i det nationella målet.

- 24 Den hänskjutande domstolen försöker följaktligen fastställa huruvida enbart den omständigheten att ett meddelande om begränsning av storleken på rabatter skickats ut, under de omständigheter som är aktuella i målet, skulle kunna utgöra tillräcklig bevisning på grundval av vilken det kan fastställas eller presumeras att ekonomiska aktörer vilka deltog i bokningssystemet E-TURAS kände till eller borde ha känt till en sådan begränsning, trots att flera av dem har gjort gällande att de inte kände till denna begränsning, vissa av dem inte ändrade storleken på de rabatter som faktiskt lämnades och andra inte sålde en enda resa med hjälp av detta system under den aktuella perioden.
- 25 Mot denna bakgrund beslutade Lietuvos vyriausiosios administracinis teismas (Litauens högsta förvaltningsdomstol) att vilandeförklara målet och ställa följande tolkningsfrågor till domstolen:
- 1) Ska artikel 101.1 FEUF tolkas så, att i en situation där ekonomiska aktörer deltar i ett gemensamt datoriserat system av den typ som beskrivs i detta mål och konkurrensrådet har visat att ett systemmeddelande om begränsning av rabatter har skickats ut inom ramen för systemet och att en teknisk begränsning har införts i systemet för att genomföra dessa rabattnivåer, kan det presumeras att dessa aktörer kände till eller borde ha känt till det meddelande som hade skickats ut och, genom att inte invända mot den införda begränsningen av rabatterna, gav sitt tysta medgivande till begränsningen, varmed nämnda aktörer kan hållas ansvariga för att ha deltagit i ett samordnat förfarande i den mening som avses i artikel 101.1 FEUF?
 2. Om svaret på den första frågan är nekande: Vilka omständigheter ska beaktas vid prövningen av om ekonomiska aktörer som deltar i ett gemensamt datoriserat system, under sådana omständigheter som är aktuella i det nationella målet, har deltagit i ett samordnat förfarande i den mening som avses i artikel 101.1 FEUF?

Prövning av tolkningsfrågorna

- 26 Den hänskjutande domstolen har ställt sina frågor, vilka ska prövas tillsammans, för att få klarhet i huruvida artikel 101.1 FEUF ska tolkas så, att när den som administrerar ett datoriserat system, som är avsett att göra det möjligt för resebyråer att sälja resor via sina webbplatser enligt ett enhetligt bokningssystem, skickar ett meddelande via ett internt e-postsystem till dessa ekonomiska aktörer, genom vilket de underrättas om att ett tak hädanefter kommer att införas för rabatter på produkter som säljs via detta system, och systemet, efter det att nämnda meddelande skickats, genomgår de tekniska ändringar som krävs för att genomföra denna åtgärd, kan nämnda aktörer presumeras ha känt till eller bort känna till nämnda meddelande och, om de inte motsatt sig en sådan åtgärd, anses ha deltagit i ett samordnat förfarande i den mening som avses i nämnda bestämmelse.
- 27 Det ska inledningsvis erinras om domstolens rättspraxis enligt vilken varje ekonomisk aktör självständigt ska bestämma den politik som den avser att följa på den gemensamma marknaden. Ett sådant krav på självständighet hindrar sålunda strikt att det förekommer direkta eller indirekta kontakter mellan sådana aktörer, kontakter som är ägnade att antingen påverka en faktisk eller potentiell konkurrents beteende på marknaden eller för en sådan konkurrent avslöja det beteende man har beslutat om eller överväger att själv tillämpa på marknaden, när dessa kontakter har till syfte eller resultat att utmynna i konkurrensvillkor som inte motsvarar de normala villkoren på den relevanta marknaden (se, för ett liknande resonemang, dom T-Mobile Netherlands m.fl., C-8/08, EU:C:2009:343, punkterna 32 och 33 och där angiven rättspraxis).
- 28 Domstolen har också redan fastställt att passivt deltagande i en överträdelse, såsom att ha deltagit i möten under vilka avtal med konkurrensbegränsande syfte slutits, utan att öppet ha motsatt sig detta, medför ansvar enligt artikel 101 FEUF, eftersom det tysta medgivandet till ett olagligt initiativ, i avsaknad av ett öppet avståndstagande från innebörden av detta eller ett avslöjande för de

administrativa enheterna, uppmuntrar till fortsatt överträdelse och äventyrar upptäckten av denna (se, för ett liknande resonemang, domen AC-Treuhand/kommissionen, C-194/14 P, EU:C:2015:717, punkt 31 och där angiven rättspraxis).

- 29 I den mån som den hänskjutande domstolen undrar huruvida utskicket av ett meddelande, som det som är aktuellt i det nationella målet, kan utgöra tillräcklig bevisning för att aktörerna som använde sig av systemet kände till eller borde ha känt till meddelandets innehåll, erinrar domstolen inledningsvis om att vid alla nationella förfaranden för tillämpning av artikel 101 FEUF ska bevisbördan för att nämnda artikel har åsidosatts, i enlighet med artikel 2 i förordning nr 1/2003, åvila den part eller myndighet som gör gällande åsidosättandet.
- 30 Trots att artikel 2 i förordning nr 1/2003 uttryckligen reglerar fördelningen av bevisbördan, innehåller den inte några mer specifika bestämmelser avseende förfarandet. Sålunda saknar nämnda förordning bland annat bestämmelser om vilka principer för bevisvärdering och beviskrav som ska tillämpas i ett nationellt förfarande för tillämpning av artikel 101 FEUF.
- 31 Denna slutsats stöds av skäl 5 i förordning nr 1/2003 i vilken det uttryckligen anges att denna förordning inte påverkar nationella regler om bevisvärde.
- 32 Det framgår emellertid av fast rättspraxis att det i avsaknad av unionsrättsliga bestämmelser på området ankommer på medlemsstaterna, enligt principen om processuell autonomi, att föreskriva sådana bestämmelser. Dessa bestämmelser får emellertid varken vara mindre förmånliga än dem som reglerar liknande nationella situationer (likvärdighetsprincipen) eller medföra att det i praktiken blir omöjligt eller orimligt svårt att utöva rättigheter som följer av unionsrätten (effektivitetsprincipen) (se, för ett liknande resonemang, dom VEBIC, C-439/08, EU:C:2010:739, punkt 63, samt dom Nike European Operations Netherlands, C-310/14, EU:C:2015:690, punkt 28 och där angiven rättspraxis).
- 33 Domstolen har visserligen fastställt att presumtionen om ett orsakssamband mellan samordning och deltagande företagets beteende på marknaden, enligt vilken nämnda företag, när de fortsätter att vara aktiva på marknaden, tar hänsyn till informationsutbytet med sina konkurrenter när de bestämmer sitt beteende på denna marknad, följer av artikel 101.1 FEUF. Presumtionen om ett orsakssamband utgör därmed en integrerad del av den unionsrätt som den nationella domstolen är skyldig att tillämpa (se, för ett liknande resonemang, dom T-Mobile Netherlands m.fl., C-8/08, EU:C:2009:343, punkterna 51–53).
- 34 Till skillnad från denna presumtion följer emellertid inte svaret på frågan huruvida enbart den omständigheten att ett meddelande som det som är aktuellt i det nationella målet skickats ut kan – med beaktande av samtliga omständigheter som den hänskjutande domstolen tagit del av – utgöra tillräcklig bevisning för att mottagarna av meddelandet kände till eller borde ha känt till meddelandets innehåll, av begreppet ”samordnat förfarande” och är inte heller nära knutet till detta begrepp. Denna fråga ska nämligen anses röra bevisvärdering och beviskrav, vilket innebär att den, enligt principen om medlemsstaternas processuella autonomi och med förbehåll för att likvärdighetsprincipen och effektivitetsprincipen iaktas, omfattas av den nationella rätten.
- 35 Enligt effektivitetsprincipen får emellertid de nationella bestämmelserna om bevisvärdering och beviskrav inte göra det omöjligt eller orimligt svårt att genomföra unionens konkurrensregler och får i synnerhet inte undergräva en effektiv tillämpning av artiklarna 101 FEUF och 102 FEUF (se, för ett liknande resonemang, dom Pfeiderer, C-360/09, EU:C:2011:389, punkt 24).
- 36 Det ska erinras om att det framgår av domstolens rättspraxis att, i de flesta fall, förekomsten av ett samordnat förfarande eller ett avtal måste härledas ur ett antal sammanträffanden och indicier som när de beaktas tillsammans kan utgöra bevis för att en överträdelse av konkurrensreglerna har skett, när annan hållbar förklaring saknas (se, för ett liknande resonemang, dom Total Marketing Services/kommissionen, C-634/13 P, EU:C:2015:614, punkt 26 och där angiven rättspraxis).

- 37 Enligt effektivitetsprincipen kan bevisningen för att unionens konkurrensrätt har åsidosatts följaktligen inte bara utgöras av direkt bevisning, utan även av indicier, under förutsättning att dessa är objektiva och samstämmiga.
- 38 I den mån som den hänskjutande domstolen är osäker på huruvida det, med beaktande av oskuldspresumtionen, är möjligt att slå fast att resebyråerna kände till eller borde ha känt till det meddelande som är aktuellt i det nationella målet, ska det erinras om att oskuldspresumtionen utgör en allmän unionsrättslig princip, vilken numera återfinns i artikel 48.1 i Europeiska unionens stadga om de grundläggande rättigheterna (se, för ett liknande resonemang, dom E.ON Energie/kommissionen, C-89/11 P, EU:C:2012:738, punkt 72) vilken medlemsstaterna är skyldiga att beakta när de genomför unionens konkurrensrätt (se, för ett liknande resonemang, dom VEBIC, C-439/08, EU:C:2010:739, punkt 63, och dom N., C-604/12, EU:C:2014:302, punkt 41).
- 39 Det är inte förenligt med oskuldspresumtionen att den hänskjutande domstolen enbart på grundval av det faktum att det meddelande som är aktuellt i det nationella målet skickades drar slutsatsen att de berörda resebyråerna borde ha känt till meddelandets innehåll.
- 40 Det är emellertid inte oförenligt med oskuldspresumtionen att den hänskjutande domstolen bedömer att utskicket av det meddelande som är aktuellt i det nationella målet, med beaktande av andra objektiva och samstämmiga indicier, kan ligga till grund för presumtionen att de berörda resebyråerna kände till meddelandets innehåll från tidpunkten för utskicket av detsamma, förutsatt att dessa resebyråer har möjlighet att motbevisa detta.
- 41 Vad avser nämnda motbevisning får den hänskjutande domstolen inte kräva orimliga eller orealistiska åtgärder. De berörda resebyråerna ska ha möjlighet att motbevisa presumtionen att de kände till innehållet i det aktuella meddelandet från tidpunkten för utskicket av detsamma, till exempel genom att visa att de inte mottagit nämnda meddelande, inte öppnat det eller att de öppnat det först efter det att viss tid hade förflutit sedan utskicket.
- 42 Vad därefter gäller de berörda resebyråernas deltagande i ett samordnat förfarande i den mening som avses i artikel 101.1 FEUF, ska det erinras om att vid tillämpningen av denna bestämmelse förutsätter begreppet "samordnat förfarande", förutom samordning mellan de berörda företagen, även ett beteende på marknaden som följer på denna samordning och ett orsakssamband mellan dessa båda rekvisit (dom Dole Food och Dole Fresh Fruit Europe/kommissionen, C-286/13 P, EU:C:2015:184, punkt 126 och där angiven rättspraxis).
- 43 Vidare ska det noteras att det nationella målet, såsom det beskrivits av den hänskjutande domstolen, utmärks av att administratören av det datoriserade systemet skickade ett meddelande som gällde en gemensam konkurrenshämmande strategi till de resebyråer som deltog i systemet. Detta meddelande kunde endast läsas under rubriken "meddelande med upplysningar" i det datoriserade systemet. De berörda resebyråerna avstod från att uttryckligen besvara administratörens meddelande. Efter det att detta meddelande hade skickats ut infördes en teknisk begränsning vilken begränsade de rabatter som kunde lämnas på bokningar som gjordes med hjälp av systemet till 3 procent. Denna begränsning hindrade inte de berörda resebyråerna från att erbjuda sina kunder rabatter på mer än 3 procent, men beviljande av sådana rabatter krävde att dessa resebyråer fullgjorde kompletterande tekniska formaliteter.
- 44 Sådana omständigheter kan ligga till grund för en samordning mellan de resebyråer som kände till innehållet i det meddelande som är aktuellt i det nationella målet, eftersom de kan anses ha gett sitt tysta medgivande till ett gemensamt konkurrensbegränsande förfarande. Detta gäller under förutsättning att de båda andra rekvisiten för ett samordnat förfarande, vilka domstolen erinrat om i punkt 42 ovan, också är uppfyllda. Beroende på hur den hänskjutande domstolen bedömer bevisningen kan en resebyrå presumeras ha deltagit i denna samordning från den tidpunkt då den kände till detta innehåll.

- 45 Om det däremot inte kan fastställas att en resebyrå kände till nämnda meddelande, kan det inte enbart på grundval av att en teknisk begränsning har införts i det aktuella systemet fastställas att resebyrån deltagit i en samordning, utan att det har fastställts på grundval av andra objektiva och samstämmiga indicier att resebyrån gett sitt tysta medgivande till en konkurrenshämmande strategi.
- 46 För det tredje konstaterar domstolen att en resebyrå kan motbevisa presumptionen om dess deltagande i ett samordnat förfarande genom att visa att den öppet tog avstånd från detta förfarande eller avslöjade det för de administrativa enheterna. I ett fall som det i det nationella målet, där det inte är fråga om ett hemligt möte, gäller enligt domstolens praxis att öppet avståndstagande eller avslöjande för de administrativa enheterna inte är de enda sätt på vilka ett företag kan motbevisa presumptionen att det deltagit i en överträdelse. Även annan bevisning kan användas för detta ändamål (se, för ett liknande resonemang, dom Total Marketing Services/kommissionen, C-634/13 P, EU:C:2015:614, punkterna 23 och 24).
- 47 Vad avser undersökningen av om resebyråerna öppet tog avstånd från den aktuella samordningen konstaterar domstolen att det under sådana särskilda omständigheter som är aktuella i det nationella målet inte kan krävas att uttalandet av den resebyrå som önskar ta avstånd görs i förhållande till alla konkurrenter som mottagit det meddelande som är aktuellt i det nationella målet, eftersom det inte är faktiskt möjligt för en sådan resebyrå att känna till dessa mottagare.
- 48 I denna situation kan den hänskjutande domstolen godta att en klar och uttrycklig invändning riktad till administratören av programvaran E-TURAS till sin natur kan bryta nämnda presumption.
- 49 Vad avser möjligheten att motbevisa presumptionen om deltagande i ett samordnat förfarande med hjälp av annan bevisning än ett öppet avståndstagande eller ett avslöjande för de administrativa enheterna gör domstolen följande bedömning. Under sådana omständigheter som är aktuella i det nationella målet skulle presumptionen om ett orsakssamband mellan samordningen och de deltagande företagens beteende på marknaden, vilken tas upp i punkt 33 ovan, kunna brytas genom bevisning om att en rabatt som överstiger det aktuella taket systematiskt har tillämpats.
- 50 Med beaktande av samtliga överväganden ovan ska de ställda frågorna besvaras enligt följande:
- Artikel 101.1 FEUF ska tolkas på så sätt att när den som administrerar ett datoriserat system, som är avsett att göra det möjligt för resebyråer att sälja resor via sina webbplatser enligt ett enhetligt bokningssystem, skickar ett meddelande via ett internt e-postsystem till dessa ekonomiska aktörer, genom vilket de underrättas om att ett tak hädanefter kommer att införas för rabatter på produkter som säljs via detta system, och systemet, efter det att nämnda meddelande skickats, genomgår de tekniska ändringar som krävs för att genomföra denna åtgärd, kan nämnda ekonomiska aktörer – från den tidpunkt då de kände till meddelandet från systemadministratören – presumeras ha deltagit i ett samordnat förfarande i den mening som avses i nämnda bestämmelse, om de inte öppet motsatt sig en sådan åtgärd, avslöjat den för de administrativa enheterna eller framlagt annan bevisning för att bryta denna presumption, som till exempel bevisning om att de systematiskt har tillämpat en rabatt som överstiger det aktuella taket.
 - Det ankommer på den hänskjutande domstolen att på grundval av de nationella bestämmelserna om bevisvärdering och beviskrav pröva huruvida ett utskick av ett meddelande, som det som är aktuellt i det nationella målet, med beaktande av samtliga omständigheter som den hänskjutande domstolen tagit del av, utgör tillräcklig bevisning för att mottagarna av meddelandet kände till eller borde ha känt till meddelandets innehåll. Det är inte förenligt med oskuldspresumptionen att den hänskjutande domstolen anser att enbart den omständigheten att detta meddelande skickats ut kan utgöra tillräcklig bevisning för att mottagarna borde ha känt till meddelandets innehåll.

Rättegångskostnader

- 51 Eftersom förfarandet i förhållande till parterna i målet vid den nationella domstolen utgör ett led i beredningen av samma mål, ankommer det på den nationella domstolen att besluta om rättegångskostnaderna. De kostnader för att avge yttrande till domstolen som andra än nämnda parter har haft är inte ersättningsgilla.

Mot denna bakgrund beslutar domstolen (femte avdelningen) följande:

Artikel 101.1 FEUF ska tolkas på så sätt att när den som administrerar ett datoriserat system, som är avsett att göra det möjligt för resebyråer att sälja resor via sina webbplatser enligt ett enhetligt bokningssystem, skickar ett meddelande via ett internt e-postsystem till dessa ekonomiska aktörer, genom vilket de underrättas om att ett tak hädanefter kommer att införas för rabatter på produkter som säljs via detta system, och systemet, efter det att nämnda meddelande skickats, genomgår de tekniska ändringar som krävs för att genomföra denna åtgärd, kan nämnda ekonomiska aktörer – från den tidpunkt då de kände till meddelandet från systemadministratören – presumeras ha deltagit i ett samordnat förfarande i den mening som avses i nämnda bestämmelse, om de inte öppet motsatt sig en sådan åtgärd, avslöjat den för de administrativa enheterna eller framlagt annan bevisning för att bryta denna presumtion, som till exempel bevisning om att de systematiskt har tillämpat en rabatt som överstiger det aktuella taket.

Det ankommer på den hänskjutande domstolen att på grundval av de nationella bestämmelserna om bevisvärdering och beviskrav pröva huruvida ett utskick av ett meddelande, som det som är aktuellt i det nationella målet, med beaktande av samtliga omständigheter som den hänskjutande domstolen tagit del av, utgör tillräcklig bevisning för att mottagarna av meddelandet kände till eller borde ha känt till meddelandets innehåll. Det är inte förenligt med oskuldspresumtionen att den hänskjutande domstolen anser att enbart den omständigheten att detta meddelande skickats ut kan utgöra tillräcklig bevisning för att mottagarna borde ha känt till meddelandets innehåll.

Underskrifter